

Василь
КРАС

Урус-шайтан

Харків
«ФОЛІО»
2025

УРУС-ШАЙТАН

1

Стояв липень 1659 року. Спека, здавалося, не відпускала ні на хвилю. У ясному блакитному небі сліпуче сяяло сонце, посилаючи донизу нищівні промені. Земля пересохла й порепалася, пожовкли трави в степу, притихли птахи... Природа чекала теплої літньої зливи.

На невисокому пагорбі посеред степу на чотирьох укопаних стовпах побудовано поміст. На ньому — купкою складений хмиз і сухі дрова, лежить великий оберемок сирої трави, а поруч стоїть дерев'яний цебер з водою. Невисокий, товстий, круглий, як барило, козак без сорочки, у засмальцьованих шароварах, приклавши руку козирком до очей, пильно вдивляється в навколишню місцевість. Легенький вітерець ледь ворушить його довгий оселедець. Рясний піт градом котиться по круглому, повному обличчю з кирпатим м'ясистим носом. На короткій товстій шії висить тоненька шворка зі срібним хрестиком. Козак час від часу витирає спітніле лице долонею і роздивляється навколо. А скрізь, скільки сягає око, — одна рівнина, іноді порізана невеликими вибалками та де-не-де засіяна колючими чагарниками.

Позаду пагорба — балка, на дні якої кілька десятків невисоких дерев міцно вчепилися за життя, дотягуючись корінням до життєдайної вологи. У їхньому затінку відпочивають ситі коні. Тут же побудовано великий курінь, покритий снопами зі степової трави. Мабуть, він слугує прихистком від дощу й палючих променів сонця...

З куреня вийшов середніх років худорлявий чоловік. Ки- нув погляд на яскраве сонце й перевів його на козака, що пантрує за степом на помості.

— Миколо! Агов... Миколо! Спускайся вниз! Циподрига тебе змінить!.. Пора обід готувати!

Почувши про обід, козак, попри свою кругленьку ста- туру, почав швидко спускатися з помосту мотузяною дра- биною. За кілька хвилин він уже наближався до куреня.

— Усе спокійно, Миколо?... Нічого не помітив, вартого нашої уваги? — запитав козак, що стояв біля входу в курінь.

— Нічого не помітив, пане Самійле, — укотре витираючи піт з обличчя, відповів Микола Носенко. — Ніхто не руха- ється на Січ, та й із Коша ніхто не їхав.

— Гаразд. Тоді займися приготуванням обіду. Твій куліш хвалять усі братчики, а обідати давно пора. А я піду покличу Циподригу, досить йому відлежуватися в курені, нехай тріш- ки засмагне на сонці. А сьогодні — справжнє пекло. Щось я не пам'ятаю такої спеки в наших краях.

— Я миттю, пане Самійле! — відповів низький та круг- лий, як діжка, козак. — У самого в животі давно бурчить.

Самійло Стороженко провів поглядом Носенка, який уже клав купку хмизу в кабицю. Заглянув у курінь і голосно крикнув:

— Циподриго! Виходь і лізь на поміст пантрувати за степом!

Невдовзі з куреня висунулося заспане обличчя козака. Він примружив очі й протер їх долонями, настовбурчив вуса та люто поглянув на Самійла Стороженка. А той перехопив колючий погляд Циподриги.

— Братчику! Негайно на спостережний пункт! Не забу- вай, що саме мене сотник призначив керувати нашим козаць- ким роз'їздом, і не я винен, що ти потрапив у немилість до сотника Дзюби... Менше б бігав за гарненькими дівчатами — менше було б проблем у тебе й у нас.

— Іду, пане отамане, — вийшов із куреня козак, показуючи своє мускулисте тіло.

— От і добре, — погодився Стороженко. — Коли щось помітиш, Анатолію, відразу дай знати.

— Добре... Добре! Сам знаю! — труснув головою Анатолій Циподрига й неспішно рушив до спостережного пункту.

Самійло з повагою поглянув на його міцне тіло, відійшов і сів у тіні невисокого дерева. Сів та задумався. Полинув думками до рідного Чигирина, до батьківської хати. Нелегко було наводити в ній лад після повернення з Болгарії. Згадав гайдуків, які відбили його в османів, до яких потрапив, утікши з галери в порту Созополя. Довго переховувався в горах Старої Планини, але турки вистежили й знову схопили. Якби не гайдуки, де б я був тепер?..

Думки перескочили на Тараса Завірюху. Це ж він, дай Боже, йому здоров'я, допоміг грошима у скрутну годину.

Два місяці тому записався до компуту Чигиринського полку. Незабаром його відправили разом з іншими козаками боронити підступи до гетьманської столиці, якщо запорожці надумают напасти на Чигирин за відсутності гетьмана Виговського. Нещодавно сотник Петро Дзюба призначив Тараса старшим над п'ятнадцятьма козаками й відправив у степ на спостережний пункт.

Самійло Стороженко відірвався від спогадів, глибоко вдихнув носом сухе повітря з кабіці — від казана давно йшов запаморочливий дух. Звівся на ноги й попрямував до Носенка.

— Ну що, братчику, куліш готовий?

— Майже готовий, пане отамане. Трішки підсолю — і можна кликати хлопців.

Микола підняв покришку, висипав сіль зі жмені, став розмішувати довгою дерев'яною варехою. Наваристий куліш булькав у казані, подразнюючи ніздрі запашним ароматом.

За кілька хвилин дванадцять козаків, сівши в затінку невисоких дерев, дружно сьорбали куліш дерев'яними

ложками та хвалили Носенка. Микола самовдоволено всміхався, йому була приємна похвала друзів. Охочим із задоволенням насипав добавку.

Після смачного обіду деякі козаки дістали люльки, повагом натоптали їх тютюном. Стороженко взяв пальцями жарину з вогню, припалив, затагнувся запашним димом. Раптом до його слуху донісся дзвінкий голос зі спостережного пункту. Кричав Циподрига.

— Братове! Агов, братове! Вершник у степу! До нас скаче.

Козаки підхопилися на ноги. Самійло Стороженко хутко побіг до узвишся, здерся на невисокий згірок, щоб краще оглянути навколишню місцевість. Не відразу помітив маленьку цятку, яка рухалася степом. Тільки хвилин за двадцять Циподрига повідомив, що повертається один із двох козаків, яких Самійло Стороженко ще рано-вранці відправив обстежувати степ.

Самійло спустився з пагорба. Невдовзі з-за горба почувся кінський тупіт, згодом з'явився й верхівець. Він повернув коня до вибалка, зійшов на землю й повів його за собою.

— Що сталося, братчику!?! Ти летів так, що ледь коня не ухоркав! — нетерпеливився Стороженко. — Кажи швидше!

— Ми помітили невеликий загін! Він рухається в бік Січі! — як на духу випалив козак.

— Що за загін?! Розгледіли вершників?

Козак перевів дух, заговорив спокійніше.

— Загін налічує п'ятнадцять осіб. Кошеля каже, що то начебто запорожці Івана Силки, а серед них — четверо чужинців. Одягом нагадують московитів. Що будемо робити, пане отамане?

— А де Кошеля?

— Кошеля обережно рухається за ними. Мене відправив з оповісткою. Так що накажеш робити?

— Чого ти прешся поперед батька в пекло зі своїм запитанням «Що робити?»! Не знаю я. Ти відпочинь, а ми

порадимось з побратимами... Агов!.. Анатолію! Спускайся! — крикнув до Циподриги.

— Що там сталося? — стривожено запитав козак, коли з'явився поруч. — Невже москалі й сюди приперлися?

— Ти не помилився! — здивовано поглянув на нього Стороженко. — Кошеля прислав Овчаренка. Запорожці Силки рухаються на Січ, а з ними — четверо кацапів. Може, спробуємо захопити? Як гадаєш, пане Циподриго, сотник Дзюба не буде гніватися?

— Якщо захопимо москалів чи знищимо їх, то чого йому гніватися?.. Плутаються тут поміж ногами... А скільки їх?

— Овчаренко каже: п'ятнадцятеро вершників, рахуючи й москалів.

— Так і нас п'ятнадцятеро. Коли нападємо зненацька, то візьмемо гору... Хоч стій... почекай... Якщо рухаються до Січі, то не поминуть Косинівської балки. Об'їжджати її довго, а до неї дістануться затемна. Ось там десь і заночують...

— Ти про що кажеш? — невдоволено пробурчав Стороженко. — До чого тут Косинівська балка?

— А до того, пане отамане, що там ідеальне місце для засідки. Ми можемо дістатися до неї іншим шляхом, значно коротшим. А вночі нападємо на їхній табір чи влаштуємо засідку на виході з балки. Так чи інакше в нас буде перевага.

— А що?.. Гарна думка! — зацікавився Стороженко. — Ти знаєш дорогу до тієї балки?

— Звісно, що знаю! Невже б я брехав, як той собака на чужу кішку?

За кілька хвилин ухвалили рішення. Самійло Стороженко наказав вістовику взяти із собою одного козака й наздогнати Кошелю. Повідомити йому план дій, пантрувати за загonom запорожців і московитів. Імовірно, вони зупиняться на нічліг у Косинівській балці. Ось там і зустрінемося. Умовний знак — одне довге й одне коротке завивання степового вовка.

Годиною пізніше, залишивши одного козака на спостережному пункті, рушили в дорогу. Шлях показував

Циподрига. А за дві години двоє козаків відокремилися від основного загону й поскакали доганяти Кошелю.

Їхали майже до кінця дня. Стомлені дорогою коні, стукали копитами по сухій, порепаній землі. Уже й сонце спускалося за далекий виднокрай, коли попереду з'явилася невелика річка. Вона в'ється гадюкою і ховається в густих очеретах. То сховається за черговим поворотом, то знову вигулькне, начеб грається з подорожніми.

Загін наближався до Косинівської балки. Козаки притримали коней, поїхали повільніше, намагаючись не вчиняти зайвого шуму. Та все ж іноді фиркне кінь, рипне попруга чи покотиться крем'яшок із-під копита. Звуки потривожили птахів. Злякано зірвалося в небо гайвороння й темною хмарою полетіло геть від незрозумілого шуму. А може, щось інше їх наполохало.

Самійло Стороженко помахом руки зупинив загін, наказав чекати. Торкнув коня в боки — і той незабаром виніс вершника на невисокий пагорб. Самійло уважно роздивився дорогу попереду, а вона губилась у глибокому яру, на дні якого вже почав клубочитися легенький туман, проглядалася вода невеликої річки з густо зарослими явором та лепехою берегами. Тиша навколо, жодної живої душі... Розгледівшись навколо, Стороженко повернувся до загону, підкликав до себе Циподригу.

— Пане Анатолію, скажи мені: це і є Косинівська балка?

— Саме так, пане отамане.

— За всіма ознаками московити й запорожці ще не дісталися до неї. Що пропонуєш?

— Ми виграли час, але й вони зовсім скоро будуть тут. Я добре знаю цю балку. На той бік, — тикнув пальцем, — веде тільки один вузький прохід. Пропоную саме там і влаштувати засідку.

— Чому саме там? — запитав Самійло.

— Тому, пане отамане, що запорожці, аж ніяк не оминуть того проходу... Поглянь: скоро вечір. Стемніє швидко, і вони

зупиняться на ночівлю внизу біля річки, а рано-вранці продовжать рухатися до Січі.

— Розумно говориш, — відгукнувся Стороженко. — Ти настільки впевнений у собі?

— Саме так би і я вчинив. Ми сховаємося на тому боці балки й чекатимемо повідомлення від Кошелі. Тоді й вирішимо, чи чекати до ранку, чи напасти посеред ночі.

— Веди, братчику, і показуй дорогу! — вирішив Самійло Стороженко.

Ще засвітла вибрали гарне місце для засідки. Дорога з балки круто підіймалася вгору. Праворуч — вихиляста річка з болотистими берегами. Ліворуч — обривистий схил пагорба. З узвишшя добре проглядається весь шлях, який петляє вгору, оминаючи перешкоди. На пагорбі — ріденький перелісок, у якому можна сховатися.

— Ось тут і зупинимось, пане отамане, — запропонував Циподрига, поглянувши на отамана. — Кращого місця для засідки годі й шукати.

Зійшли з коней, сховали їх у переліску. Роздивившись навколо, Стороженко наказав зайняти позиції по обидва боки дороги й приготувати зброю. Запорожці з московитами могли з'явитися з хвилини на хвилину. Усі завмерли в чеканні.

Повільно плинув час. Сонце давно сховалося за далеким небосхилом. Поволі меркнув жаркий, літній день, а запорожці все не з'являлися.

— Гадаю, що вони зупинилися ночувати на тому кінці балки, — тихо мовив до Самійла Циподрига.

— Мабуть, ти маєш рацію, — погодився отаман. — Будемо чекати. Якщо зупиняться на нічліг у балці, то Кошеля дасть знати.

Стороженко замовк, сухим язиком лизнув по запечених губах.

Минуло ще досить багато часу, перш ніж до слуху козаків донеслося ледь чутне іржання коней. Вони знову застигли

в очікуванні. Тиша навколо. Згодом удалині заблимав ледь помітний вогник.

— Ти бачиш, Самйїле, — не приховував радості Циподрига, показуючи рукою вниз. — Мабуть, це запорожці з московитами зупинилися посеред вибалку й розпалили багаття.

— Бачу, братчику. Будемо чекати на повідомлення від Кошелі.

Уже й місяць намалювався в нічному небі. Безладом розкидані сотні зірок, спала спека, а повідомлення від Кошелі все не було й не було...

Наближалася північ. З темряви ночі до вух козаків донеслося довге та зловісне завивання вовка, аж страх колючими муравками поповз в отамана по спині й неначе гострим холодним списом кольнув у живіт. Стороженко стрепенувся, відганяючи від себе неприємні відчуття, поглянув на козаків. Вони заціпеніли, пильно вдивляючись у темряву ночі. За кілька хвилин завивання вовка повторилося. Було воно коротшим, ніж перше.

Анатолій Циподрига легенько торкнув Стороженка за плече. Очима показав у бік, звідки донеслося вовче виття, тихенько шепнув:

— Ось і наші братчики появились. Це — умовний знак. Будемо пильнувати.

— Крикни у відповідь, — наказав отаман.

Циподрига приклав долоні до рота. Над балкою пронеслося ще одне завивання вовка.

Пів години по тому козаки в засідці почули, як тріснула суха гілка під чиєюсь ногою. Анатолій тихенько свиснув. У відповідь прозвучав такий самий свист — і з темряви вигулькнула невиразна постать. Стороженко впізнав Кошелю.

— Ми тут, пане Сидоре, — мовив тихо, але здалося, що слова прозвучали занадто голосно.

Невдовзі худорлявий, невисокий козак з'явився перед ними.

— Чолом товариству, — тихенько привітався прибулий.

— Чолом, братчику, — за всіх відповів отаман. — Ми вже зачекалися на тебе. Думали, що щось пішло не так... Розповідай.

— Запорожці й московити зупинилися посеред балки. Виставили чатових, повечеряли й лягли відпочивати. Мої хлопці спостерігають за ними. Щойно заснули — я пішов розшукувати вас.

— Скільки їх, братчику?.. Ти роздивився?.. Хто вони? — сухо спитав Циподрига.

— Добре всіх розгледів. Троє вартують, інші — відпочивають. Усього їх п'ятнадцять осіб. Серед них — точно четверо москалів. За одягом зрозумів. А інші — то запорожці Івана Силки. Навіть упізнав одного з них.

— Що будемо робити, братове? — спитав Циподрига.

— Будемо радитися, — коротко відповів Стороженко.

Вирішили не чекати ранку, а напасти вночі. Самійло наказав схопити живим хоч одного московита.

— Гадаю, що не просто так москалі їдуть на Січ. Пан Дзюба вміє розв'язувати язики. Схопимо й відвеземо сотнику.

— А з іншими що будемо робити? — нахмурився Кошеля. — Вони ж начебто свої...

— Свої-то свої, але разом із Силкою переметнулися до Безпалого й допомагають москалям у війні, — заперечив Циподрига.

— Будемо діяти відповідно до обставин. Хто буде чинити спротив, того знищити. Інших пов'яжемо, заберемо коней та зброю і відпустимо на всі чотири боки, — підсумував отаман.

На цьому й порішили. Напасти вирішили з двох боків під самий ранок. Стороженко відправив з Кошелею Циподригу та ще трьох козаків. Сигнал для нападу — крик сича.

П'ятеро козаків обережно спустилися з узвишшя. Ступаючи за Сидором Кошелею, розчинилися в темряві ночі...

Ближче до ранку Самійло Стороженко повів своїх козаків у балку, до стоянки запорожців із московитами. Низько

пригинаючись до землі, ховаючись за кущами й чагарниками, обережно наближалися до місця, де отаборилися січовики. Спочатку помітили коней, що спокійно паслися на березі річки. Козаки застигли, уважно розглядаючи місцевість перед собою. Біля двох багать, що майже згасли, поклавши голови на сідла, відпочивали люди. Згодом Стороженко помітив чатового. Опершись двома руками на рушницю, він куняв під невисокою вербою. Придивившись уважніше, помітив іще двох дозорців. Один ходив берегом річки, шукаючи дрова для вогнища, а другий, тримаючи в руках рушницю, проходжувався за тридцять кроків по той бік від багать.

Самійло спробував відшукати поглядом бодай якісь ознаки присутності козаків Кошелі, але не зміг. Жестом наказав підлеглим причаїтися й готуватися до нападу. Чекали тільки на умовний знак від Циподриги, щоб наскочити одночасно з двох боків.

Зловісно пугукнула сова. Стороженко звернув увагу, як чатові стривожено прислухаються до крику нічного птаха.

— Уперед! — голосно крикнув козакам, дістаючи шаблю з піхов.

Вони миттю понеслися на стан запорожців. Краєм ока Самійло помітив, як Циподрига збиває з ніг одного з дозорців. Швидко пробігли кілька кроків до чатового під вербою. Той ледь устиг розплющити сонні очі, як тут же отримав міцний удар руків'ям шаблі в щелепу. Запорожець, падаючи на землю, несвідомо натиснув на спусковий гачок. Передранкову тишу розірвав гучний постріл із рушниці. Люди, що спали біля вогнищ, зірвалися на ноги, хапаючи зброю.

За першим пострілом пролунали ще два — із пістолів. Хтось болісно скрикнув у стані запорожців. Стороженко відчув, як щось боляче вп'ялося у груди біля правого плеча. Він раптом спіткнувся, схопився лівою рукою за серце та з усього розмаху гепнувся на землю. В очах попливли жовті кола, судомно хапнув ротом кілька разів повітря та знепритомнів.

Зміст

<i>Розділ 1. Урус-шайтан</i>	6
<i>Розділ 2. Аккерман</i>	114
<i>Розділ 3. Аул під Кафою</i>	291
<i>Замість епілогу</i>	435
<i>Пояснення застарілих і маловживаних слів, власних назв та імен</i>	437